

ШЫН

№ 87

(18362)

2013 чылдың
ИЮЛЬ 30,
вторник
Садар өртээ
хостуг

mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

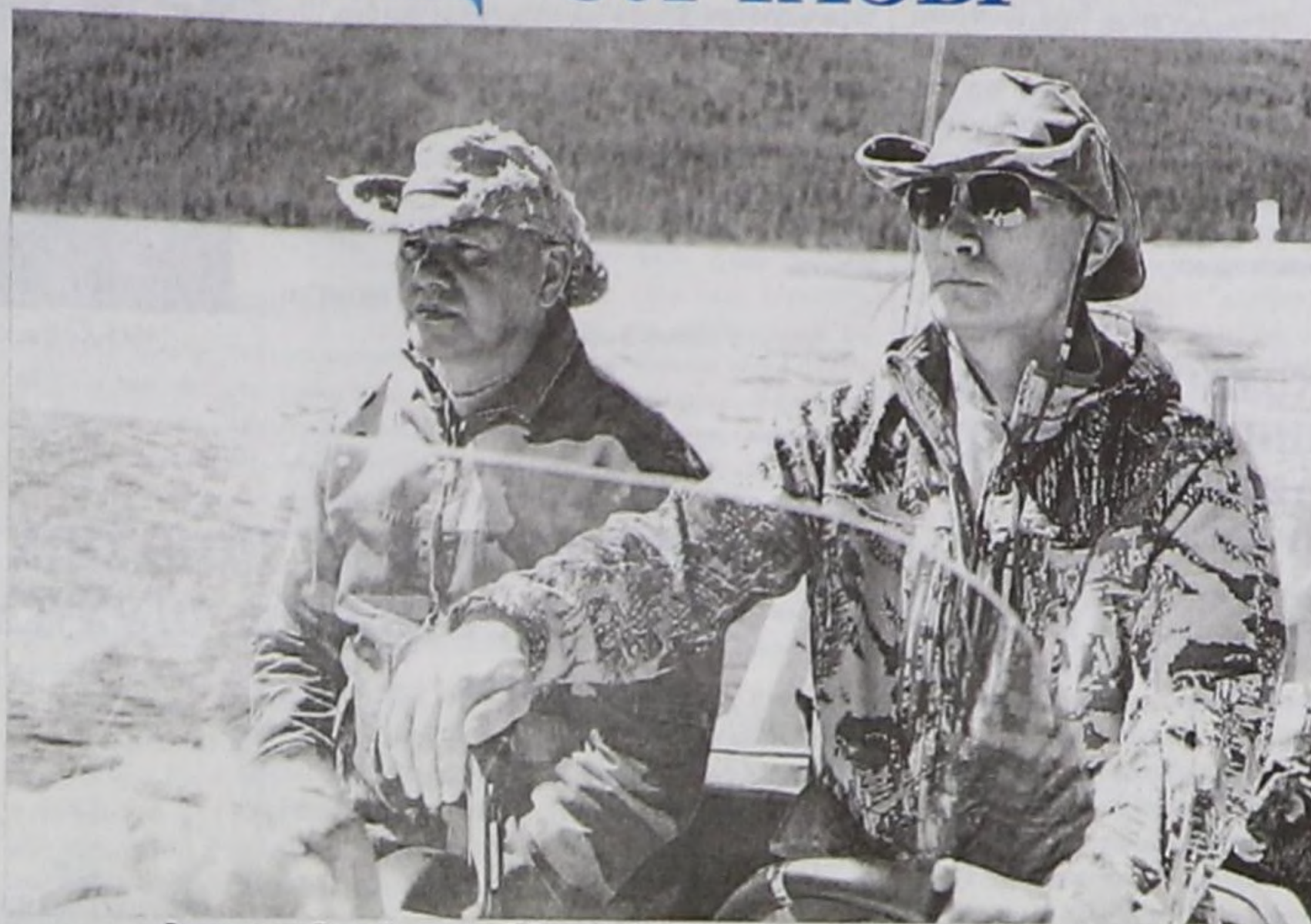
Тываның аалчызы

ПУТИННИҢ ОЛЧАЗЫ

Россияның Президентизи Владимир Путин биле Чазак Баштыңы Дмитрий Медведев, Россияның камгалал сайыды Сергей Шойгу ывага келгеш, агаар-бойдузу болгаш аң-меңи камгалалдыг чараш черлериниң ирээзинге чорааннар. Тусерниң ховар аң-меңин канчаар камгалап, чизелеп, шинилеп турарының дугайында камгалалдыг черниң ажил-акчылары-биле ажил-агый-чыгуа болган.

Өнүп чидериниң кырында ирбисти камгалап арттырар, баш санын көвүдөдир талазы-эртөм-шинчилел ажилдарын иденнер элзэн каш чылдар узунда Саян-Шушенск камга-ыг девискээрде чорудуп турар. Камгалалдыг девискээрниң дирек-Геннадий Киселев ирбистерни алаар эртөм-шинчилел ажил-ның канчаар чоруп турарын лбырлап, фото-кедеглер дубиле тырттырган ирбистер-уруктарын Путинге көргүскен. Камгалалдыг черде ирбистерниң тодараткан, амгы үеде 8 с бар. «Моол» деп шолла аттыг ске электронуг мончар кеди-ооң шимчээшкенин Спутник лазазының дузазы-биле хай-ар арга бар» — деп, Геннадий Лев чугаалаан.

Чазак чараш агаар-бойдустуг Россияның Президентизи Владимир Путин каш-даа катап

Россияның Президентизи В.Путин биле Россияның камгалал сайыды С.Шойгу хемге селгүүстээшкн үезинде.

келген. Ооң барып балыктаан хем-нери — балыктаарыңа делегейде эң-не таарымчалыг хемнер. Аңаа бадыйткал — чурттуң баштыңың олча-омаа.

Кижилер белен чедип шыдавас Ак-Аъттыг-Хөлге Владимир Путин балыктааш, хөй балыкты туткан. Бо хөлдүн эринге тиккен тыва на-ционал өггө аалчылар хонган. Ол хүн төрүттүнген хүнүн демдегледип турган Тываның Баштыңы Шолбан

Кара-оолга хөөмейжи Кайгал-оол Ховалыг байыр чедирери-биле аңаа чедип чораан.

Россияның Президентизи хоо-май звес балыкчы дээрзи бүгүдөге билдингир-ле болгай. Дараазында хүн Токпак-Хөлче аалчылар ужуп четкен. Ол хөлге Владимир Путин балыктааш, бо удаада база олча-омактыг бооп, балык сыырткыш-тал тудуп алган. Улуу-даа аажок, деңзизи 12 килден эвээжес хире балык боорга, Президентини үдеп чораан кижилер:

— Владимир Владимирович, кичээңгейлиг болунар, силерни ызырыптар чадавас — деп сагындырып турганнар.

— Мен бодум ону ызырыптар чадавас мен — деп, олчалыг болганыңа таарзынган Президент баштактанып харыылаан.

Владимир Владимировичиниң тудуп алган балыгы бел болган. А деңзизи 21 килограмм ажыг!

Чурук тырттырарыңа хандык-шылдыг Дмитрий Медведев хемге катерлиг селгүүстөп чорааш, фото-аппарадын холундан шуут сал-баан, Тываның чараш булуңун

онзагай агаар-бойдузун тырттырып шаг болган. Аң-меңи камгалалдыг черде ында-мында тургузуп каан фото-кедеглерни (аңнарның ко-паларында тургузуп каан ботта-ры тырттырар фотокамералар) ол дыка сонургаан.

— Бо черге чоруурга, аң-мең көзүлбес — деп, ону үдеп чораан ажилдакчы тайылбырлаан. — Фотоаппараттарның тырттырып каан чуруктарын көөргө, бөрүлөр, адыглар, дилгилер дээш, дириг амытаннар хөй.

Тывага чорааш, Президент биле Чазак Баштыңы хөй айтырыгларны сайгарып чугаалашкан. Оларның чугаазы албан-езузу звес байдалга эрткен болгаш, ооң утказын хөйге таратпаан.

Чурттуң удуртукчуларының рес-публикага чораанының түннелде-риниң дугайында Тываның Башты-ңы Шолбан Кара-оол Интернетке мынча деп бижээн: «Эргим эштер! Медээни озалдатканым дээш буруулуг болдум, мээң төрзөн чур-тумга ол үе долу болгаш ажыктыг болганын дыңнадым».

МИЧ: Тыва хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге черни харамнанмай турар

Тываның Баштыңы Си-бирьниң 12 губернатор-ларының аразыңа хөй-ажы-төлдүг өг-бүлелерниң чурттаар оран-бажың айты-рыгларын шиитпирлээринге киржилгезиниң талазы-биле алдыгы черни ээлзэн.

Мындыг киржилгениң тускай рейтингин «Регионнарның ме-дээлер лантазы» информация агентствозу Сибирь федералдыг округтуң регионнарының эрге-ча-гыргаларының үш азы оон-даа хөй ажы-төлдү өстүрүп кижизи-дип турар өг-бүлелерниң чурттаар оран-бажың байдалын экижиде-риниң талазы-биле программа-ларын база планнарын сайгарып көргөш, тургускан. Шинчилелди кылган авторларның демдегледип ту-рары-биле алырга, эрткен чылын чер шимчээшкннеринге когараан Тыва хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер-ге чер бээринге экономия кыл-байн турар. Чылдан чылче Тывада хуу тудуглар тударыңа чер учас-токтарының шөлү көвүдөп турар. Чүгүлө бо чылдың каш айларын-да хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге хуу тудуг тудары-биле ниити шөлү 233,5 муң кв. метр 190 чер участо-ктарын халас дамчыдып берген. Ол эрткен чылдан барык 5 катап хөй дээрзин анализ көргүскен. Ынчал-за-даа тудуг тудар чер участокта-ры бээр өг-бүлелерниң бо чүгүлө эвээш кезии-дир. Сибирь феде-ралдыг округта бичии чаштарның төрүттүнериниң талазы-биле мур-нуку черлерни ээлеп турар респу-бликада бөгүн хөй ажы-төлдүг деп эрге-байдалче кирип турар өг-бү-лелерниң саны 30 муң хире. Тыва-ның көдээ черлеринде, кожууннар-да хостуг черлер талазы-биле ай-тырыглар чок, а Кызыл хоорайда ыңдыг өг-бүлелерниң үштүң бири чурттап турар болгаш участоктар талазы-биле байдал нарын. Оон аңгыда социал программаның күү-селдезин элзэн тудуп турар чүүл — берип турар участоктарны эр-гежок чугула инженер инфраструк-туразы-биле албан хандыраарының негелдези бооп турар. Чаа тудуг-ларже электроэнергия база чылыг кириер дээрже Кызыл хоорайда энергияның күчү-шыдалы чедиш-пес, эвээш бооп артпышаан.

Тывада төлевилелди шимчеди-ринге шаптыктап турар экономик-тиг нарын байдалдар турза-даа, ха-маарылга чок эксперттерниң көрү-жү-биле бо айтырыг талазы-биле регионнардан дээрэ көстүп турар. Чижек-биле алырга, бо рейтинг-би-ле Красноярск край — 9-ку черде, Новосибирск, Иркутск областары — 7-ги база 8-ки черлерде. Рейтинг таблицазының сөөлүнде — Алтай Республика. Эки диртип, рейтинг-ини Кемерово облазының губер-натору Аман Тулеев баштап турар. Ол ышкаш Омск база Томск облас-тарының губернаторлары Виктор Назаров, Сергей Жвачкин оларның рейтингизи база эки. Бистиң чоок кожавыс Хакасия — 5-ки черде.

ТР-ниң парлалга албаны.

Олчаның деңзизи — 21 кил ажыг.

Өндүлүг аалчылар В.Путин биле Д.Медведев.

Тожунуң ивилери-биле.

Хүннүң медээлери

РУСЬКА ПРАВОСЛАВ ШАЖЫННЫ ХУ-
ЛЭЭП АЛГАНЫНЫҢ 1025 ЧЫЛЫ-БИЛЕ
БАЙЫР ЧЕДИРГЕН

Руська православ шажынны хүлээп алганының 1025 чылы-биле Тываның православ чүдүлгелиглеринге республиканың Баштыңы Ш. Кара-оол сеткилинден байыр чедирген бижикти Кызылдың база Тываның епископу Феофаннның адынче чоруткан.

Байыр чедиринишкинде: «Бедик хүндүткелдиг епископ Феофан! Бо хүннерде Руська православ шажынны хүлээп алганының 1025 чылын демдегледип турар. Бо байырлал Россияның төгүзүнде эң чугула болуушкуннарның бирээзи бооп, бистин күрүнөвиске бодунуң катаптаттынмас оруун шилип аар

арганы берген. Бөгүн муң ажык чылдар бурунгаар салдырган бай салгалдыг бис. Орустун православ шажыны — хүрээ-хиини хөй националдыг Россияның культуразының езу-чаңчылдарын кезээде камгалап база көвүдөдип, чүдүлгениң баганазы бооп, Россияның чонунуң сүлдө-сүзүүн бедидип, улгаттырып турар. Эргим хүндүлүг Епископ Феофан, Силерни база Силерниң адыңардан Тыва Республиканың православ чүдүлгелиг бүгү чурттакчыларын бо улуг байырлал-биле байыр чедирерин база бистин улуг Россиявыска хөгжүлдени, тайбыңны күзээрин чөлшээрер көрүнөр» деп бижип турар.

ЧОНГА ЧУРТТАЛГА-КОММУНАЛ АЧЫ-
ДУЗА ЧЕДИРИЛГЕЗИНИҢ АДЫРЫНГА
ТАЙЫЛБЫР АЖЫЛЫН
ЧОРУДУП ЭГЕЛЭЭР

Тываның Чазаа чуртталга-коммунал ачы-дуза чедирилгезинин адырынга эргелер болгаш хүлээлгелер айтыргаларының талазы-биле медээ-тайылбыр ажылдарын хамаатылар-биле чорударының планын бадылаан.

Бо ажылдың кол сорулгазы — чурттакчы чоннуң чуртталга фондузун эргелеп-башкаарының, ачы-дуза чедирчилери-биле хереглекчилерин аразында бүрүн дедир харылзааны органиастаарының талазы-биле шиитпирлер хүлээп алырынга элээн ажык база дээштиг киржилгезин оттурары. Тываның Тудуг база коммунал ажыл-агыйын чаартырының яамызынга, республиканың чуртталга-коммунал ажыл-агыйының талазы-биле агентствозунга республиканың база кожууннарның массалыг информация чепсектерин таварыштыр хамаатыларның хөй квартиралыг бажыңнарны эргелеп-башкаарынга эргелерин база хүлээлгелерин; хамаатыларга

чуртталга бажыңы база коммунал ачы-дуза төлөвири дээш социал деткимчениң системазын; энергия камналгазының адырын тайылбырлаарын хандыраарын дааскан.

Тываның Информатизация база харылзаа яамызының дыңнатканы-биле алырга, хамаатылар боттарының эргелерин боттандырып тура, таварышкан тодаргай байдалдарны көрүп, үнелел бээринче онза кичээнгейни угландыраар. Чуртталга бажыңы база коммунал ачы-дуза дээш төлөвириг социал деткимчени бээри-биле, чингелделер база субсидиялар алыр аргалар-биле холбашкан айтыргаларга тодаргай харыыларны бээр. Сентябрь-ноябрь айларда хөй квартиралыг бажыңнарга капитал септелгени кылырының талазы-биле айтыргаларга информация кампаниязы болуп эртер. Оон аңгыда Интернет-канал «Тува-24» «Энергия камналгазы база энергетиканың дээштин бедидери» деп телепрограмманы көргүзүп эгелээр.

РОССИЯНЫҢ БУДДИСТЕРИНГЕ
ДАЛАЙ-ЛАМАНЫҢ ӨӨРЕДИГЛЕРИ
БОЛУР

Ыдыктыг Далай-Ламаның Россияның буддистеринге чаңчыл болган өөредиглери бо чылдың декабрь 21-23 хүннеринде Делиге, «Кемпинский Эмбиенс» аалчылар бажыңына эртер.

Чылдың-на болур эрге-байдалдыг Россияның буддистеринге өөредиглер Бурятияда доктаамал ажылдап турар ханы хүндүткелдиг Ело Ринпоче база Калмыкияның Дээди-ламазы Тэло Тулку Ринпоче оларның дилээ база Тываның Камбы-ламазы Тензин Цультимин деткимчези-биле эртип турар. 2013 чылдың программасында — Ачары Шантидеваның Будда Акшобьяга тураскааткан «Бодхисаттвачарья-аватара» (Бодхисаттваның оруунче кирери) деп позмазынга тайылбырларны уламчылаары, буддистерниң айтыргаларына харыылар.

Өөредиглерниң организаакчылары: Буддисчи төп «Ринпоче Баг-

ша» (Бурятия), Төп хурул «Будда Шакьямуниниң Алдын хүрээзи» (Калмыкия), Тываның буддистериниң каттыжышыкыны (Тыва), Тибет буддизмниң культурулуг база философчу езу-чаңчылдарын камгалаарына деткимче фондузу «Тибетти камгалаалыңар» (Москва).

Өөредиглерге киржириниң база «Кемпинский Эмбиенс» аалчылар бажыңына чурттаарының бүрүткели чоокку үеде ажиттынар.

«Кемпинский Эмбиенс» - чоокта чаа ажиттыг беш сылдыстыг аалчылар бажыңы, Индияның эң эки дээн аалчылар бажыңнарының бирээзи, кайгамчык конференц-залдыг, акустика системалыг.

Оргкомитетке бүрүткеткен өөредиглерниң киржикчизинге тускай өртектиг өрзүлдери бээр. «Кемпинский Эмбиенс» аалчылар бажыңына чурттаарының өртег-үнезин база Россияның буддистеринге өөредиглерге киржириниң дугайында өске-даа тодаргай чүүлдерни чоокку үеде чарлаар.

УГУ-ДӨЗҮ — МАЛЧЫН

Чаттып баткан Чаа-Хөл кожуун каш чүзүн малдың ораны-ла болгай. Шаг-шаандан маңаа шээр, бода болгаш чылгы малды одар-белчири сыңмас кылдыр чон азырап өстүрүп чораан. Сандараашкын үезинде Чаа-Хөлдуң одар-белчири куруглап каг часкан. Ынчалза-даа эрес-кежээ кижилер хууда мал-маганын азырап өстүрүп, малдың когун үспээн. Бо хүннерде Чаа-Хөл хемнин үстүү уну Ооруг, ортаа уну Дөргүн-Алаак, адаккы уну Чайлаг-Алаак ынчаар чайлагларда мал-маган база катап сыңышпастан бар чыдар. Ада-өгбезинден малчын угун салбайн, бай малчыннарның санынга кирген аныктар Чаа-Хөлде көвүдээн. Оларның бирээзи — хууда дузалал мал ажыл-агыйлыг Овод Даваа. Оон коданында амгы үеде 1000 ажык хой-өшкү, 40 хире чылгы мал, 30 ажык мыйыстыг бода мал бар. Шээр малының хөй кезин — төрүүр хой. Бо чылын хууда ажыл-агыйлыг өг-бүлө төрүүр 100 хойга онааштыр 90 хураганы онча-менди алган. Аныак малчын малын бо чайын Чайлаг-Алаакта семиртир одарладып турар. Келир кыжын малынга сиген-ширбиш четчир болзун дээш хууда ажыл-агыйлыг өг-бүлө сиген кезилдезин эгелээн.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Чурукту автор тырттырган.

Чаа-Хөл кожуунуң чемпион малчын Овод Даваа.

НАЙЫСЫЛАЛДА КОЛ ОРУК ТУДУУНУ
АЖЫЛЫ ШУУДААН

Кызыл хоорайның кыдыында хөй шимчээш-кинниг Магистральная кудумчузунда оруктун капитал септелгезин апрель эгезинде кылып эгелээн. Республиканың муниципалдыг районнары-биле найысылалды холбаштырып турар бо автомобиль оруу эргижиреп, каш чыл иштинде септеттинмээнинден бодунуң арга-курлавырын чидирген. Хоорай улгадып, транспорт саны көвүдээнинден орукту эде кылырын планда кириген.

Бөгүнге чедир амгы үениң дөрт одуруглуг оруунуң 6 километри Спутник микрорайонунуң дужунга чедир чаа кадыг шыыг-биле шып-тыгган, оон машина эртер кезээн алгыдыр кылганы кончуг таарымчалыг. Дүрген сайзырап орап Спутник микрорайонунче кирер оруктарны чурумчудар, чадаг улус кылаштаар черлерни чаагайжыдар ажылдар ам-даа уламчылап турар. Автоорук ийи талазында шимчээш-кинниг, оон аразында 3 метр черде электри энергиязының чагылары турар, ол чүгле автоорукка чырыкты бээр эвес, бо оруктун белдирлеринде светофорларга эптиг.

«Восток» КХН-ниң орукчулары асфальтылаан автооруунуң кыдыында камгалал бетон плиталарны эптээн. Оларның-биле кады «Энергострой» КХН албан чериниң ажылчынары электри чагыларын тургузуп чоруп орап. Бо чаартынып турар автоорукка ниитизи-биле 86 электри чагыларын тургускан. Электри чагылары амгы үениң негелдези-биле кылдыгган демир

чагылар болду, фундаментизии метр кандан кылган демирни бетоннап тургаш, быжыглап каар.

Юбилейге белеткелдер үезинде бистин орукчуларывыстың күүседир ужурлуг ажылдарының хемчээли дыка улуг. Чүгле хоорайларның эвес, республиканың бүгү кожууннар төптериниң кудумчуларын болгаш оруктарын чаагайжыдып четтигер ужурлуг. Амгы үениң чараш болгаш үр үеде үрелбес оруктары туттунар, машина эртер черлерде онгарларны үргүлчү чамаар чорукту соксадыр болза эки. Орук тудуунга чаа технологияларны болгаш амгы үениң тудуг материалдарын ажылгаарының талазы-биле болгаш автооруктуң шынарыңче кичээнгейни угландыраар чугула.

«Бо орук он-он чылдарда найысылалдың экономиктиг

хөгжүлдезиниң өзээ, өзүлдезиниң быразы ап Суур Кызыл талазынче барбас, а найысылал оруунды талазынче, амгы үе чуртталга бажыңнары комплекстиг тудуунуң бол хоорай инфраструктуразы талазы-биле калбарар кыл ажылдаар херек» — деп, Тыва Чазаның Даргазы Ш.Кара-Айыткалында демдеглээн.

Магистральная кудумчузунда тоорук тудуунуң ажылы шууд бо хире шалыпкын кылды турда, удавас доозуптар боор эскердим. Асфальтылап каан

орук-биле машина аай-дедир аргы эгелээн, Интернациональная, Загородная кудумчуларының Магистральнаяже үнер дилеринде светофорлар дериттинген. Оруктар бо автоорук шалыпкын кылдыр чаңгыс-даа хүннү лас эрттирбейн кыла ажылдап турары деглексенчиг.

Анисья ТЮЛ

Айдың КУУ...
НЫҢ тыртты...
чуруктары.

ПЕНСИЯ САНААРЫНЫҢ ЧАА ДҮРҮМҮ – САЙГАРЫЛГАДА

Амгы үеде хөй-ниитиниң, эксперттерниң, партиялар-ның киржилгези-биле Россия-да чаа пенсия дүрүмүн сайга-рып, чугаалажып турар. Оон аңгыда хөй-ниитиниң социо-логтуг айтырыгын чорудуп турар. Бөгүн бо айтырыг-га хамаарыштыр Россияның Пенсия фондузунуң Тыва Республика салбырының даргазы Баяна Тугур-оол-биле интер-вью:

– Баяна Алексеевна, бо сия реформазын кандыг са-а-биле чорудуп турарыл? херээ чүдөл?

– Баштай-ла чугаалап каарым а, кол өзек реформаны 2002-да албан пенсия камгаладыл-ган болгаш чыылдалыг кезе-киргенинге үндөзүл чорут-Оон соонда чугаа пенсия-мазын сайзырадырының ду-нда болуп турар. Бо чаар-аны пенсия системанын 2030-а чедир сайзырадырының-тегиязын боттандырап сорул-дүүштүр кылып турар. Оон кол-чыышкыны болза, пенсия хан-галгазының чогуур социал де-н база оон үр хуусаада турум-ландырышкынын магады-сорулганы чедип алыры.

Россияда чоннуң кырыыр на-ары узап турар, пенсионер-болгаш ажилдап турар киж-и саны бир каш чыл болза, к-деңежир чыгы, ынчангаш камгаладылг дадывырлары-пенсия төлөзүшкүни чоруда-ыл санында бергедежип кел-е. Оон-биле чергелештир пен-сия хемчээли кижиниң ажил-ап турган акша-төгерииниң-узулга дең болурунче чүткүп

чээлинге шоолуг салдар чедирбес болгаш хөй чыл стажтыг-даа, оон эвээш-даа чыл ажилдаан улус-туң пенсиялары дең чыгы болуп турар. Ынчангаш чаа дүрүмде кол барымдаалаар көргүзүлгө – стаж болгаш акша-шалың. Киж хөй чыл ажилдааш, улуг акша-шалыңдан хөй дадывырлар шилчиткен тудум, пенсиязы база улуг болур.

Амгы үеде назылап-кырааны-ның күш-ажыл пенсиязын алырда, чүгө 5 чыл стаж херек. А чаа дү-рүмде ону 15 чыл чедирери көрдү-нүп турар. Ону 2015 чылдан эгелеп чыл санында бирээлеп немээр. Оон түңнелинде 2025 чылдан ыңай пенсия үнерде 15 чыл стаж херек апаар. 15 чыл стажы чок киж социал пенсия алыр. Херээжен-нер ону 60 харлыында, эр улус 65 харлыында алыр. Инвалид болганы дээш база азыракчызын чидиргени дээш пенсия тыпсырының байдал-дары бо хевээр артып калыр.

Чаа дүрүм езугаар камгала-дыг пенсия санаарда «чылдың пенсия коэффициентизи» деп би-лишкин эң бир дугаар киригинер. Аңаа дүүштүр кижиниң ажилдаан чыл саны үнелетинер. Өскээр чу-гаалаарга, пенсияның камгаладыг кезээ түңнүг саннар-биле эвес, а коэффициент езугаар санаттынар. Коэффициент көвей болган тудум, пенсия база улуг болур.

– Шериг албаны эртти-рип турганын азы чаш уруг азырап олурган үезин канчаар барымдаалаарыл?

– Мындыг үелер дээш тускай коэффициентилерни тыпсыр. Камга-лалдыг пенсия санаарда, чыл саны-ның болгаш камгаладыг эвес үе-лер – шеригте албан эрттиргени, азы чаш уруг азыраан үези дээш тускай коэффициентилерни ка-дыптар. Бөгүндө ол үелерни база барымдаалап турар, ынчалза-даа уруг азырааны дээш ниитизи-биле 3 чылды ап турар. Чаа дүрүм-биле ол үени ниитизи-биле 4,5 чыл чедир узаткан.

Ынчангаш чыл санының болгаш тускай коэффициентилерниң түнүн РФ Чазааның тургузары чылдың коэффициент өртөзүгө көвүдөдир.

– Пенсияже орайтадыр үн-гени дээш кандыг «шаңналдар» туруп болурул?

– Россияда пенсия үнериниң ниити көрдүнгөн назы-хары херээ-женнерге 55, эр улуска 60 дээрзин бирил болгай бис. Чаа дүрүм езугаар оон орайтадыр пенсияже үнүп, ону кезек үеде албайн, улаштыр ажилдаар улуска немелде коэффи-циентилер болгаш черле деткимче-

лиг байдал тургустунар.

Херээженнер 30-40 чыл, эр улус 35-45 чыл күш-ажылчы стаж-тыг болза, чыл саны дээш 1 хуулап немээр, стажы оон өрүлээр, 5 чедир коэффициентини салып бээр. Ынчап келирге, пенсияже орайтады үнер болза, оон хемчээ-ли элээн улуг болуру илден.

– Ол бүгүнү пенсия кальку-ляторунга баш бурунгаар санап ап болур ышкажыл?

– Ийе, пенсия калькуляторун Россияның Күш-ажыл яамызының болгаш Пенсия фондузунуң сайт-тарында парлаан. Оон дузазы-биле келир үедеги пенсиязын чаа дүрүм езугаар база амгы турар байдал-биле санаар арга бар. Ынчангаш калькулятор ийи санаашкыны үн-дүрүп эккээр. Күзүн киж бирүзү пенсия калькуляторунда 8 айтырыг-га харыларны бергеш, келир үеде алыр пенсиязын база амгы акша-түннер-биле кайы хире болурун сонуургап, деңнеп тургаш, кайызы ажыктыг болурун көрүп болур.

– Ол кирип турар чаартыл-галар амгы пенсионерлерге ха-мааржыр бе?

– Амгы пенсионерлер болгаш хүндүлүг дыштанылгаже ам үнер кижилер боттарының пенсия эр-гелерин бүрүнү-биле ажыглаар. Маңаа кол принцип болза, киж-илерниң ажилдап алган пенсия эр-гелерин камгалап арттыраар, пен-сияның хемчээлин бичи-даа эвээ-жетпези. Дорту-биле чугаалаарга, амгы пенсионерлерниң пенсиязы-ның хемчээли эвээжес, харын-даа ону чыл санында индексатп өстүрер ужурул.

Чаа пенсия дүрүмү келир үе-деги пенсионерлерге пенсия назы-нын өстүрбес, үстүндө чугаалааным ышкаш, киж бирүзү кажан пен-сиялаарын боду билер. Улаштыр ажилдааш, улуг пенсия алыры, азы үезинде пенсиялааш, кайы хире болдур, ол хирени алыры – киж-иниң бодунуң эргези.

– Кыдыкы Соңгу чүкке дең-нештиргени-биле Тываның чурт-такчы чону 5 чыл эрте пенсия-лап турар болгай. Пенсия санаа-рының чаа дүрүмүн кириер ужу бо байдал өскерли бербес ирги бе?

– Бо айтырыгның шиитпир-лээшкени Соңгу чүктүң кыдык-кызыгаар девискээрлерин сай-зырадып-хөгжүдериниң күрүне по-литиказы-биле тудуш холбаалыг деп стратегияда айтыкан. Ынча-гаш бо чоокку үеде Кыдыкы Соңгу чүктүң болгаш аңаа деңештирген девискээрлерниң чурттакчыларын-га чиигелделиг пенсиялаашкын ай-тырынга өскерилге көрдүнмейн турар.

Амгы үеде пенсия калькуля-торунга санаашкын тус-тузунда 60-55 харлыг эр, херээжен кижилерге көрдүнгөн. Сайгарылгада чоруп турар чаа дүрүмнер 2015 чылдан эгелеп күштүг болуп кирер.

Ынчангаш күш-ажылчы пенсия санаарының чаа дүрүмүн сайга-рып чугаалашкан түңнелинде, хөй-ниитиниң санал-оналын барымдаа-лаары чугаажок. Ону 2015 чылда боттандырып эгелээр-биле чогуур белеткел ажылы кылдынар, феде-ралдыг хоойлу-дүрүмнер хүлээп алдынар дээрзи билдингир.

Надежда ЭРГЕП.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаалдары

Дыштаныр хүннү көжүрериниң дугайында

1999 чылдың февраль 12-де «Тыва Республиканың байырлал хүннериниң дугайында» №143 Тыва Республиканың хоойлузунуң 1 чүүлүнүң 7 кезээнге дүүштүр, Тыва Республиканың Дээди Хура-лының (парламентизиниң) доктаа-дыры болза:

1. 2013 чылдың август 10, суб-бота хүнүн, август 16, пятницаже, көжүрер.

2. Бо доктаалды республика-ның массалыг информация чепсек-теринге парлаар.

3. Бо доктаал хүлээп алган хүнүнден эгелеп күштүг.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламент) даргазы К. ДАВАА.

Кызыл хоорай

2013 чылдың июль 24
№ 2102 ВХ-1

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьязы Юрий Яковлевич Норбунуң бүрүн эргелериниң доозулганының дугайында

2003 чылдың январь 4-те «Тыва Республиканың Конституция суду-нуң дугайында» № 1300 ВХ-1 Тыва Республиканың Конституция хоой-лузунуң 13 чүүлүнүң үшкү кезээн-ге, 19 чүүлүнүң бирги кезээнин 2-ги пунктузунга, бирги кезээнин 2-ги пунктузунга база үшкү болгаш дөрткү кезектеринге даянып, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Консти-туция судунуң судьязы Юрий Яков-левич Норбунуң судья бүрүн эр-гезиниң хуусаазы доозулганы-биле бүрүн эргелерин 2013 чылдың

июль 31-ден соксадыр.

2. Бо доктаалды Тыва Респуб-ликаның Баштыңыне база Тыва Республиканың Конституция судун-че чорудар.

3. Бо доктаалды республика-ның «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарынга парлаар.

4. Бо доктаал хүлээп алган хүнүнден эгелеп күштүг.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламент) даргазы К. ДАВАА.

Кызыл хоорай

2013 чылдың июль 24
№ 2097 ВХ-1

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьязы Оскал-оол Лама-Сурунович Салчактың бүрүн эргелериниң доозулганының дугайында

2003 чылдың январь 4-те «Тыва Республиканың Конституция суду-нуң дугайында» № 1300 ВХ-1 Тыва Республиканың Конституция хоой-лузунуң 13 чүүлүнүң үшкү кезээн-ге, 19 чүүлүнүң бирги кезээнин 2-ги пунктузунга, бирги кезээнин 2-ги пунктузунга база үшкү болгаш дөрткү кезектеринге даянып, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Консти-туция судунуң судьязы Оскал-оол Лама-Сурунович Салчактың судья бүрүн эргезиниң хуусаазы доозул-ганы-биле бүрүн эргелерин 2013

чылдың июль 31-ден соксадыр.

2. Бо доктаалды Тыва Респуб-ликаның Баштыңыне база Тыва Республиканың Конституция судун-че чорудар.

3. Бо доктаалды республика-ның «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарынга парлаар.

4. Бо доктаал хүлээп алган хүнүнден эгелеп күштүг.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламент) даргазы К. ДАВАА.

Кызыл хоорай

2013 чылдың июль 24
№ 2098 ВХ-1

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьязы Аяс Плоткаевич Сааяның бүрүн эргелериниң доозулганының дугайында

2003 чылдың январь 4-те «Тыва Республиканың Конституция суду-нуң дугайында» № 1300 ВХ-1 Тыва Республиканың Конституция хоой-лузунуң 13 чүүлүнүң үшкү кезээн-ге, 19 чүүлүнүң бирги кезээнин 2-ги пунктузунга, бирги кезээнин 2-ги пунктузунга база үшкү болгаш дөрткү кезектеринге даянып, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Консти-туция судунуң судьязы Аяс Плот-каевич Сааяның судья бүрүн эр-гезиниң хуусаазы доозулганы-биле бүрүн эргелерин 2013 чылдың

июль 31-ден соксадыр.

2. Бо доктаалды Тыва Респуб-ликаның Баштыңыне база Тыва Республиканың Конституция судун-че чорудар.

3. Бо доктаалды республика-ның «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарынга парлаар.

4. Бо доктаал хүлээп алган хүнүнден эгелеп күштүг.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламент) даргазы К. ДАВАА.

Кызыл хоорай

2013 чылдың июль 24
№ 2099 ВХ-1

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьязы Светлана Очур-ооловна Монгуштуң бүрүн эргелериниң доозулганының дугайында

2003 чылдың январь 4-те «Тыва Республиканың Конституция суду-нуң дугайында» № 1300 ВХ-1 Тыва Республиканың Конституция хоой-лузунуң 13 чүүлүнүң үшкү кезээн-ге, 19 чүүлүнүң бирги кезээнин 2-ги пунктузунга, бирги кезээнин 2-ги пунктузунга база үшкү болгаш дөрткү кезектеринге даянып, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Кон-ституция судунуң судьязы Светла-на Очур-ооловна Монгуштуң судья бүрүн эргезиниң хуусаазы доозул-ганы-биле бүрүн эргелерин 2013

чылдың июль 31-ден соксадыр.

2. Бо доктаалды Тыва Респуб-ликаның Баштыңыне база Тыва Республиканың Конституция судун-че чорудар.

3. Бо доктаалды республика-ның «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарынга парлаар.

4. Бо доктаал хүлээп алган хүнүнден эгелеп күштүг.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламент) даргазы К. ДАВАА.

Кызыл хоорай

2013 чылдың июль 24
№ 2100 ВХ-1

болгай бис. А пенсия үнер бисте делегейде эң адаккы. гаш пенсия системанын радыры негеттинип келген, дүүштүр үш деңнелдиң пен-турарын чедип алыр со-салдынган: ол дээрже күрү-ажылдаар черинге база ки-хуузуңда чыыр пенсиязы. Ол амгы үеде Россияның Күш-яамызы биле Пенсия фон-ады пенсия санаарының чаа-дерин ажилдап кылып турар.

Чаа пенсия дүрүмнери-мгы үеде турар байдалдан-ы кандыгыл?

2015 чылдың январь 1-ден-га хамаатыларның пенсия-рин хевирлээр болгаш тып-румга чаа дүрүмнерни ки-көрдүнүп турар. Бөгүн на-кыраанының күш-ажыл-зы колдуунда ажил берик-ниң ажылдакчылар дээш-дип турар камгаладылга да-ларындан кол хамаарылга-күш-ажыл стажы оон хем-

ТР-ниц ИХЯ-зында

Нииитизи-биле багай эвес

Эрткен неделяда ТР-ниц ИХЯ-ның сайыды Александр Лобановтун киржилгези-биле ук яамының оперативтиг ажил-албанының 2013 чылдың бирги чартында түннелдеринин дугайында парлалга конференциязы болуп эрткен.

Аңаа сан-чурагайлыг медээлерден аңгыда, хөй-ниитини болгаш массалыг информация чепсектерин дүвүредип турар чидиг айтырылгарга генерал-майор А. Лобанов харыыларны берген. Чижээлээрге, билдингир спортчу Чечен-оол Монгуштун амы-тынындан чарылганы, назы-хар четпээн уругларның эр-кыс эргезинге дээп болбазына хамаарышкан кем-херек үүлгедишкннери, орук-транспорт озал-ондааның түннелинде амы-тынындан чарлыр чоруктарның көвүдээни дээш, оон-даа өске айтырылгарны сайгарып чугаалашкан.

Орук шимчээшкнниниң айыыл чок чоруунун талазы-биле байдал чурттакчы чонну онза дүвүредип турар болганда, аңаа хамаарыштыр сайыт дараазында чүүлдү чугаалаан: «Орук озал-ондактарының 80 ажыг хуузу дүргениниң чурумун болгаш орук шимчээшкнниниң дүрүмнерин сагывайн турарындан болгулаан. Оон аңгыда авто-транспорт хевирин башкаар эрге чок база эзирик байдалга чораан чолаачыларның хайы-биле орук озал-ондактары хөйү-биле болуп турар. Ынчангаш маңаа кеземче хевирлерин улам шыңгырадыры негеттинип келген. Чүгле чолаачылаар херечилелин хавырып, торгоары чедишпес апарган. Чамдык черлерден үлгерлеп, автотранспорт хевирин база хавыраар болза, дээш-тиг болур».

Назы четпээн уругларга хамаарыштыр кем-херек үүлгедишкннери республиканың чурттакчы бүрүзүнүн сагыш-сеткилин дүвүредип чоруур. Кижиле, кан-дыг-даа коргунчуг чүүлдер болуп турар. Ынчалза-даа бо талазы-биле кемчеглер канчаар-даа аажок шыңгы, харысалгалыг дээрзин Александр Лобанов айтып: «Назы-хар четпээн уругларның эр-кыс эргезинге дээп болбазына хамаарышкан кем-херек үүлгедишкннериниң чартык кезин полиция ажилдакчылары уруглар-биле харылдажып, чугаалажып тургаш, илередип тыпкан. Чүге дээрге чамдык кем-херек үүлгедишкннери билдинмейн, чажыт болуп артып турар. Аңаа чергелештир «кандыг-даа чажыт кажан-бир дөмей-ле билдинип кээр» деп домакты сактып, бо чүүл өскелерге кичээндир, сагындырыг болзун» — деп, ол чугаалаан.

РФ-тин ИХЯ-ның ажил-чорудулгазында, тургузуунда чаартылгаларның кол сорулгаларының бирээзи — чурттакчы чоннуң полиция ажилдакчыларына хамаарыштыр чогулчалыг үнелелди бээри болгай. А. Лобанов: «Полиция ажилдакчылары корум-чурум хажыдып азы кем-херек үүлгеткен болза, оларны чажырбайн, дораан илередип тыпкан, ажылындан үндүрүп турар бис. Чамдыкта олар бистин-биле судтажып-даа турар, ынчалза-даа мынчага дээр чаңгыс-даа суд ойнатпадыс. Бо чылын

ТР-ниц ИХЯ-ның сайыды
Александр Лобанов.

март 8 байырлалын демдеглээн полиция ажилдакчылары эзирик байдалга автотранспорт башкарып чорааш база төлөп чок аажылал көргүскеш, ажылындан үндүрткен. Амгы үеде оларның-биле судтажып турар бис. Өскелериниң чоок кижилери, ада-иези келгеш, дилеп-даа турар. Маңаа кандыг-даа чугаа турбас ужуруг. Бир эвес буруулуг болза, оон дедир орук чок».

Чурттакчы чондан боттарының участок шагдаазының дугайында медээлерни эки билер бе деп айтырар болза, улуг кезин орта билбес болур. Бо талазы-биле сайыт мындыг харыыны берген: «Участок шагдааларының дугайында долу болгаш тодаргай медээлерни ИХЯ-ның салбырларының болгаш Кызыл хоорайның мэриясының оран-саваларында аскан стенилдерден, ТР-ниц ИХЯ-зының албан-езу сайтындан билип ал болур. Оон аңгыда ТР-ниц Хөй-ниити чөвүлели-биле солун-сеткүүл арынар-ынаа участок шагдааларының дугайында чаңгыстап медээлерни чырыдар дугайында дугурушкан бис. Ол ышкаш участок шагдаа бүрүзүнге визит карточкаларын чагыткан».

Чай эгезинде билдингир спортчу Чечен-оол Монгуштун дерзин өлүрүкчүлөрүнүн холундан чок болганының дугайында медээ Тываның чурттакчыларына аар согуг болган. Ынчангаш маңаа хамаарыштыр байдал — чоннуң шыңгы кичээнгеинде. Бо кем-херек үүлгедишкннинге киржип турган деп санаттырып турар Роман Монгушту салыпкан дээр дидир-дидир чугааларны ТР-ниц ИХЯ сайыды буруу шапкан: «Хамааты Роман Монгуш — истелге изоляторунда. Истелге кемчеглери чоруп турар. Кем-херек үүлгедишкнни — ТР-ниц истелге комитетиниң харысалгазында, ынчангаш айтырылгарга харыыларны Н. Шароновтан ал болур силер».

Хуралдың төнчүзүнде Александр Лобанов ТР-ниц ИХЯ-зының ажилдакчыларының эрткен айларда ажил-чорудулгазында чедер-четпес чүүлдер бар-даа болза, нии-тизи-биле багай эвес деп түннел, моон-даа соңгаар Тываның чурттакчыларының айыыл чок чоруун камгалаары-биле кызымаккай, үрө-түннелдиг ажилдаарын даг-дынган.

Азияна ТАУ.

Чуруктуу ТР-ниц ИХЯ-зының албан-езу сайтындан алган.

НАЗЫ ЧЕТПЭЭННЕРНИНГ ХОСТУГ ҮЕЗ

Сөөлгү үеде ада-иелер-биле болгаш школаның харыл-заазы сырый эвес болганындан назы четпээн уруглар ортузунда корум-чурум үрээр чоруктарның саны көвүдөп турар.

Ада-иелер кижизидилге айтырылгарының кичээнге салбайн турарындан уруглар Тыва Республиканың хоойлузун хажыдып, кезээки үе — 22.00 шактан 06.00 шакка чедир ада-иезиниң хайгааралы чокка хөй-ниити черлеринге чурум үрөп, эзиртир суксун аймаан ижип тургаш, ИХЯ ажилдакчыларына туттуруп, катап чурум үрө-везин дээш азы озал-ондакка тава-рышпазын дээш назы четпээн корум-чурум үрөкчилерин түр када тудуп тургузар төпче кирип турар. № 120-1999 Федералдыг хоойлу езугаар 7 хардан 18 харга чедир назы четпээн уругларны төп хүлээп турар.

2013 чылдың алды айның сан-чурагайы-биле алырга, нииитизи-биле төпче 184 назы четпээннер кирген. Оларның иштинден 14 хар четпээн аар херектер кылган уруглар 10 (30) бооп турар, административтиг чурум үрээшкннери кылган 16 хар четпээн назылыг уруглар 51 (40), 16 хардан өрү назылыг чурум үрээшкннери кылган уруглар 123 (110). Судтун шиитпири-биле кирген уруглар 7 (21), иштики херектер килдизиниң доктаалы-биле кирген уруглар 177 (159). Оларның аразында ада-ие чок өскүс уруглар 29 (30), чаңгыс иезинде азы адазында кижизиттинип турар уруглар 69 (70) бооп турар. Боттарының туразы-биле ада-иезиниң чагыргазындан үнүп, чер кезип чораан уруглар

9 (5). Бо төпче Кызыл хоорайдан болгаш аңгы-аңгы кожууннарда уруглар, оолдар кирип турар. Кызылдан 58 (50), Танды кожуундан 16 (13), Улуг-Хем кожуундан 12 (8), Чеди-Хөл кожуундан 7 (7), Барыын-Хемчик кожуундан 15 (13), Кызыл кожуундан 18 (30), Тес-Хем кожуундан 14 (4). Төпче кирген уругларга хамаарыштыр профилактиктиг ажилды күштелдирери-биле тус черниң чагырга даргаларына

болгаш школа башкыларына медээлерни дамчыдып турар. Уругларның чурум үрөп турар чылдагааны — хөй кезинде ада-иениң ажы-төлүн чедир хайгааравайн турарында болгаш хостуг үезин чөптүг ажыглап билбизинде. Бо дыштанылгалар үезинде дыка хөй уруглар кожууннарда Кызылче кирип, ада-иезиниң хйгааралындан үнүп, чурум үрөп турарларның саны ам-даа хөй. Ада-иелер уругларын хостуг салып, чылдагаан чокка бүзүрел чок төрелдеринче чоргузуптары дүвүрөчиг байдалды тургузуп турар. Хуу сайгарлыкчылар чүгле ажык-кончаа бодап, уругларның назы-харына-даа кичээнге салбайн, айтырбайн-даа, оларга эзиртир суксун аймаан болгаш таакпыны садып турар таварылгалар кайы хөй. Чамдык уруглар чайгы дыштанылгазында ада-иезинге дузалажып, чик ажилдарны тып, акшаны ажилдап ап турар боор. Төпче кирген уруглар-биле база оларның ада-иелери-биле ажилдакчылар профилактика ажылын чорудуп, беседаларны эрттирери — чаңчыл.

Судтун шиитпири-биле кирдилерни дугуржулга езуга ченлинг хүрээзинге, нацизейге, «Сүбедей» спортчуске экскурсияладып турар.

Чурум үрээшкннери-биле хостугу-биле коорайла муларга уругларның хостуг чөптүг ажыглаары-биле я хевирлерге хөй оюн-тогло организастаары күзенчиг, дыштанылга клубтарына

бильярд маргылдааларын курстарны чүге эрттирип зыл. Спортчу оюннарны олар-биле стадионнарны залдарын ажыдып, уруглар талаже хаара тудуп турар вусса, ажы-төлдүң арага-сундугуп, чурум үрээри э деп бодаар-дыр мен.

Ынчангаш, хүндүлүглер, башкылар, тус черлер гырга даргалары! Ажы-төл келир үези дээш кады де ажилдаалыңар.

Маргарита Ш
төптүң кижизидикчи
зы, полицияның капитаны

ЭКИ ТУРАЗЫ-БИЛЕ ДУЖААРГА...

Россияның Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң ажилдакчылары күрүнениң айыыл чок болурунун талазы-биле оперативтиг хемчеглерни апарудуп тургаш, Тес-Хем кожуунун Берт-Даг суурнун чурттакчызы, 47 харлыг Артур Агар-оолдан кижиле кылган карабинни болгаш «ТОЗ» хевирниң винтовканың кол кезектерин илередип тыпкан. Кижиле кылган карабинден боолап болур, а винтовкадан боолаар арга чок болган.

Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанының эргелелиниң илереткен материалдары-биле Россияның ИХЯ муниципалитеттер аразында «Танды» килдизиниң истекчизи РФ-ниң КК-ниң 222 чүүлүнүн 1-ги кезээ езугаар (хоойлу-дүрүмнү хажыдып, бооларны болгаш ооң кол кезектерин, октарны, частыр бүдүмелдерни болгаш чазылдырар дериг-херекселди тып алганы, эдилээни, өске кижилерге дамчытканы, сатканы, шыгжааны, ыңай-бээр сөөрткени) кеземче херээн оттурган. Артур Агар-оол ону чөптүг буруудатканын хүлээп көрүп, бодунун буруузуң долзу-биле мин-

нинген. Буруудаткан кижиле буруузуң долзу-биле миннинген боорга, Тес-Хем район судунун доктаалы-биле РФ-ниң Кеземче херээн истеп чорудар чурумунун кодекизиниң 28-ки чүүл езугаар А.С.Агар-оолга хамаарыштыр кеземче херээн соксаткан. Ук доктаал хоойлу езугаар күштүг апарган.

Ок-боону хамаатылар хоойлу-дүрүм езугаар эдилээрин болгаш садарын хайгаараар талазы-биле күрүне политиказын хоойлу-дүрүмнү хажыдып эдилеп чоруур кижилер ок-боону боттарының эки туразы-биле бүрүткөдип алыр азы иштики херектер органнарына дужаап, өртээн алыр угланышкынныг боттандырып турар. Ынчангаш бооларны болгаш ооң кол кезектерин, октарны, частыр бүдүмелдерни болгаш чазылдырар дериг-херекселди эки туразы-биле боттары дужааган хамаатыларны РФ-ниң Кеземче кодекизиниң 28-ки чүүл езугаар, бир эвес олар өске кем-херектерге буруулуг эвес болза, кеземче херээнден хостаар. Кеземче херээн оттурган соонда-даа, бир эвес үстүнде адаан чүүлдерни эки тура-биле иштики херектер органнарына дужаап бээр болза, херекти соксадырынга барымдаа боор. Кеземче херээн оттурарының мурунда эки тура-биле ок-боону дужаап бээр, кеземче херээн оттурбайн барып болур.

Хоойлу-дүрүм хажыдып, бооларны эдилээр болгаш садар чорук-биле демисел чедимчелиг болзун дээш бооларны болгаш ооң кол кезектерин, октарны, частыр бүдүмелдерни болгаш чазылдырар дериг-херекселди чурттакчы чон эки тура-биле дужаап, ооң өртээн

алырының айтырыын Тыва Республиканың Чазаанда өөренип турар.

Оон-биле холбаштыр Тыва Республиканың чуртта нунуң айыыл чок чоруун хан бооларны болгаш ооң кол кин, октарны, частыр бүдүмни болгаш чазылдырар дерекселди хоойлу-дүрүм хажыдып эдилээр болгаш садары дурбас сорулга-биле чөптүк чок бооларлыг болгаш эдиле база садары хоруглуг өске-чепсекти иштики херектер нарынга эки туразы-биле боттары дужааган хамаатылардан Р-ның Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанының эргелели Тыва Республика талазы-биле дилеп турар.

Ок-боону хоойлу-дүрүм хажыдып садып турар кижилер не берзе, дараазында телнар дамчыштыр дыңадыр ледивис:

Россияның Айыыл чок албанының Тыва Республика-зы-биле эргелелиниң дежу- — 2-19-70.

Россияның Айыыл чок албанының Тыва Республика-зы-биле эргелелиниң бүзүрел фон- — 2-04-34.

Тыва Республика талазы ИХЯ-ның дежурныйы — 9-9-39-12.

Тыва Республика талазы ИХЯ-ның бүзүрел телеф- 9-35-97.

Россияның Айыыл чок албанының Тыва Республика-зы-биле эргелелиниң па- албаны.

БАЙКАЛ ХӨЛДҮН ЭРИИНГЕ

Республиканың төвү Улан-Удэе хоорайга культура, кадык лал, өөредилге, массалыг умация чепсектериниң адырга информастыг технология-айзыралының аргаларының ында сайгарар сорулгалыг алдың информастыг чыы-13» деп хемчегге киржири-редакциядан чөпшээрелди четкимчени алганымдан бээр-ла үш хонганда Кызылдың «Бадырғы» аалчылар бажы-чанынган бичи автобуска иш, «Улан-Удэ кайы сен?» тутсупкан мен. Автобустун түртүр төрөөн черимниң семдер агалары, чингир ногаан арга-

ийикпе, аалчылар бажының оран-савазын-даа, өрээлдерин-даа ак өңү колдадып тургаш, дерзэн. 38-40 шак иштинде чыдын чок, орукка чораан кижик ак-ак булуттарга дөмей, хоюг, чымчак сыртыкка башты салгаш, чоорган-биле шугланып-тарга, тааланчыын канчаар ону. Кум кынган дег болганымда, турар үени медеглеп, телефонум алгыра берди. Улаштыр удуксаар деп чүвемни, ынчалза-даа ол хүнде болур хемчег-лери сактып келгеш, эрестиг тура халыдым. Оларның бирээзи — Иволга хүрээзинче баары. Ону карак-биле көрүп, чүдүп-тейлеп алыры дег онза чорук буддисти кижик бүрүзүңе улуг аас-кежик дээрзи билдингир. Июль 17-ниң эртенгиниң 10 шакта ийи улуг автобустарга олурупкаш, экскурсияже айттаныптывыс. Хүрээге чедир биске Бурятияның, ооң чонунун төөгүзүнүн, археологуг ту-

эди салдаан үстүг мүн, чигирзиг боовадан аңгыда, бурят буузаларны чоогладывыс. Меңээ бо амданныг аш-чем элдептиг эвес, а өскелер оларны: «Бир дугаар амзап тур бис» деп чугаалап, канчаар чириин аайын тыппайн турдулар. Чамдыктары: «Чемненирин кызыгаарлаан чурумнуг бис, а бо дээрже ижин-хырынга дыка аар чемнер-дир» — деп чугаалап турза-даа, чаагайынга шыдашпайн, чаактарын бопуннадыр чип олурдулар.

Сагыш-сеткилди сүүзүнүг тари-налар-биле, мага-ботту чаагай аш-чем-биле тоттуруп алган улус чүү боор, чыыштың кол кезээ — байыр-лыг ажыдышкынче омак-сергек, бедик хөөнүг чоруптувус. Айыткан шакта Бурятияның опера болгаш балет театрынга барып, ооң кол залынга олуттарны ээлептивис. Россияның үжөн ажыг регионнарындан база Моол күрүнеден ниитизи-биле 400 ажыг журналистер, эртемден-нер, күрүне ажылдакчылары чыгып келген. Оларның шуптузунга Бурят Республиканың Баштыны Вячеслав Наговицын, БР-ниң Улусчу Хура-лының даргазы Матвей Гершевич, РФ-тиң харылзаа болгаш массалыг коммуникациялар сайыдының орал-лакчызы Алексей Волин дээш, өскө-лөр-даа байыр чедир, үр-түннелди кады ажылдакчылары күзедилер. Ооң соонда республиканың алдарлыг артистери-ниң киржилгези-биле танцы-самныг, ыр-шоорлуг, хөөмей-сыгыттыг кон-цертти бараалгатты. Бурят самчы оолдарның чоргааралды, а кыс-тарның херээжен кижизиниң синген танцыларны көөрге, чараш-ла-дыр. Ынчалза-даа «Чамбы-дипте алдар-ады чаңгыланган ТР-ниң күрүнениң «Саяннар» ансамблиниң «Элдек шыңгырааш» танцызынга болгаш тываларның кымга-даа дөмейлешпес тускай хөөмей-сыгыдынга чүү-даа деңежип бырашпас-тыр» деп бодап, төрөөн черим Тывамны улуг хүндү-кел-биле сактып олурдум. Чыыштың байырлыг кезээниң төнчүзүңде шупту театрдан үнгеш, ооң чанында фонтан чанынга бурят национал идик-хептиг чараш кыстарның чыс-каалын сонуургавышаан, күзел бижээн корабликтерни дээрже ужут-тувус. Кежээ Бурят Республиканың Баштынының адындан белеткээн албан-езу хүлээп алышкынынга бардывыс. Аажок улуг, ыяштан туткан ийи каат «Гранд Юрта» дээр өггө шайлап, республиканың ыры болгаш танцы-сам национал ансам-блиниң артистериниң көргүзүлгелерин магадап көрбүшаан, бот-боттарывыс аравыста хөөрежип, буряттарның ниити самы «Ехорну» чаңгыс демниг тептивис-даа. Солун кежээ оттуг шоу көргүзүү-биле төндү.

Июль 18-те чыыштың «МИЧ» бөлүүнүң ажылчын кезээ БР-ниң Чазак Бажыңынга эгелзэн. Аңаа МИЧ адырында билдингир Интер-нет-редакторлар Всеволод Пуля, Олег Гант «Массалыг информация чепсектери чүгө IT-компанияларже шилчиир ужурлугул?», «МИЧ-тиң амгы болгаш келир үези: медиа бизнестинг трендлери база херек кырында байдал» деп семинарларны эрттирди. Оларның чугаалап турары-биле алырга, удавас МИЧ-тиң шупту хевирлери Интернет хевиринче шил-чиир. Бо талазы-биле киржикчилер удурлангышак туруштарын илере-дип, изиг-изиг маргыштывыс-даа, ын-чалза-даа чаңгыс түннелге келдивис: Россия, регион, район-даа чергелиг солун-сеткүүл, радио, телевидение амгы үе-биле деңежип, бурунгаар хөгжүүр апаар. Аңаа чергелештир чаңгылчаан ажыл-чорудулганы шуут чок кылырының дугайында чугаа-

Өөредилге үезинде.

чорбайн турарын, а «бирээ чаа чүүл өскезинге шалтыктавас» дээрзин специалистер айтып, амгы үеде хүнден хүнге Интернет негтереп, улуг-биче кижилерниң амыдыралы-ның адырылбас кезээ болу бергенин медеглеп, бо хевирге ажылдаары ала-чайгаар негеттинип, чайлаш чок апарганын чугааладылар. Барык дүшкө чедир үргүлчүлзүн «изиг» өөредилге соонда Забайкалье чон-нарының ажык дээр адаанда этно-графтыг музейинге экскурсиялап, бурунгу үелерге эглип, ынчангы кижилер кандыг оран-савага чурттап база кандыг ажыл-агый чорудуп турганын сонуургавыдыс. Бедик, ногаан пөштер, дыттар, хадыңнардан бүткен черниң агаарын харамдыгып тынмышаан, экскурсоводтун сагыш-сеткил хаара тудар тайылбырын дыңнап чоруурга, шынап-ла, каш чүс чылдар дедир ужугуп чоруй баргаш, ол үениң чурттакчылары-биле кады чоруп турган ышкаш болчук.

Ол-ла музейниң девискээринге «Эрын гурбан наадан» деп на-ционал байырлалдың үзүндүзүн биске таныштырды. Байырлалдың үш кол маргылдаазы — ча ада-ры, хурежири, аът чарыштары. «Буряттарның аразында бо спорт хевирлеринге чүгө Россияда эвес, а бүдүн делегейде алдаржаан спорт-чуларывыс эндерик» деп удуртукчу чоргааралын чажырбайн чугаалап

куп. Херээжен кижини хүндүлөп, ооң-биле ойнай-сылдай хурежи, аңаа тиелелгени чайлап берген эр кижилерниң чаагай чоруун кижик чаптап, деткиир дээрден башка, чүү дээр ону.

Байырлалдың башкарыкчызы аът чарыштыр маргылдааның эгезин чарлап, кончук чараш, бедик сынныг, кылагар, кара аъттар чанынче бисти чалады. Оларны мунган кыстарның аъттарны ыяш херимнерни артадыр шурадып, аъттың маңының янзы-бүрү хевир-лерин бараалгадып турарын көөрге, аянныын, көрүштүүн. Оон соонда: «Хүндүлүг аалчыларывысты база маргылдаага киржири-биле чалап тур бис. Олар дээрже Усть-Ордын хоорайның чурттакчызы Сергей Клиников биле Тыва Республиканың төлээзи, эң дидим кыс Азияна Тау-дур» дээрже, кезек када аңадай берген тур мен. Оон харын дүүн удуртукчуvs Туянаың: «Аът мунуп билер сен бе?» — деп айтырынга менээрпег: «Тыва кижик аът мунуп билбес деп чүве турбас-тыр, ийин. Ынчанмайн канчаар, мунуп билер мен» деп харылааным бажымга «чык» кире дүштү. Сергей биле менден өске аътче чагдаар күзелдиг кижилер чок болган чүве-дир. Че, ам канчаар, адыш каскаашкыннарынга үдеттирип алгаш, инструкторларның чанынга чеде бердивис. «Аътты эзертээш, дуу чагыга чедир халыт-

Аът чарыштыр маргылдаа.

турду. Ча адаарыга спорт тергинне-ри көргүзүлгелери күүсеткен соонда, Красноярск, Липецк, Иркутск хоо-райның журналистери база күжүн шенештилер. Красноярскиден анык кыс Олеся ийи эр удурлангычла-рынга бичии-даа арга арттырбайн, ары-биле тиелеп үндү. Дараазында хуреш маргылдаазынга Москва, Брянск, Чита, Барнаул, Курган хоорайларның журналист-мөгелери киришкен. Оларның аразында Мос-квадан Азия дээр кыс мөге база бар. Бурят оолдарның хурежин кичээнгелиг көрүп, билип алгаш, аалчылар боттарының аразында ойнап эгеледи. Маңаа кым шүглүп, эзир самын күүсеткен деп бодаар силер? Ийе, Москвадан — Асия Бис-

каш, дедир ээп келгеш, эзерин сояр силер» дээш: «Че-ве!» деп коман-дылады. Тыва аъттар колдуунда чавыс, бичежек болур ышкыжы-гай, а меңээ таварышкан аъттың бедиин чүү дээр силер. Чогум аът мал-биле чоок таныш, каш чылдар бурунгаар мунуп-даа турган мен, ынчангаш ону улуг бергедээшкиннер чокка эзертээш, халыткаш келгеш, эзерин дедир союп кааптым, а үе талазы-биле Сергейге мурнадып-тым. Ынчаар төрөөн черим адын баксыратпайн, маргылдаага төлөптиг киржип, коллегаларым аразынга «Азияна — всадница» деп шоллага-даа чединдим.

Азияна ТАУ.

(Уланчылыг).

Иволга хүрээ.

ы, дээрже шаштыгып үңгү гилзэн харлыг баштыг ак-көк ы шокараңагыладыр эртип /датпаанда Хакас Республи-девискээринге халыткаш, ында Красноярск крайның ында киискидип чоруп ор-обустун мотору үзүктөл чок, ки аян-биле хөөмейлээниг соксаал чок шимчеп чорду. да чемненир черлерге док-штанып ап чорааш, Иркутск а июнь 16-да кежээкиниң а кирип келдивис. 30 шак ргузунда олуруп алгаш, орук п чүве амыр эвес, ынчангаш к хоорай биле Улан-Удэ аза чоок эвес, барык 430 пометр болгай» деп чолаачы рга, иштимде «Аа, Богда, көөрге ийи республика ожа чыдар болчук, кандыг зун орук апарды бо...» деп ылаанымдан арай хөөн чок мен. Соңгадан кайгаар дээр-не болгаш чүү-даа көзүлбес, артык дээрбек дег ай чүгле: ас, узун орук удавас төнер» ткензиг эдерип чорду. Даң аглаар бажынга дээр-дегбес ызы-бүрү оттар-биле чайнап Улан-Удэ хоорай көстүп Мээң бөлүүмнүн удуртук-Туяна биле Алена телефон ыр дугурушканывыс езу-ир-орук вокзалындан мени дылар. Чугаакыр, эвилең-урят кыстарның аайы-биле огааным дораан уттундура-ске хоорайлардан келген тар-биле кады автобуска иш, термоста изиг шайны ышаан, «Сагаан Морин» р бажыңыга чедип кел-Сагаан Морин» дээр, ооң чүве-дир. Ооң уржуундан

раскаалдарының дугайында респу-бликаның билдингир эртемденнери солун тайылбырларны кылдылар. Саадаваанда Иволга хүрээзинге чоокшулап келдивис. Анаа турист-терге база өске шажын-чүдүлгелиг кижилерге Иволга хүрээзи деле-гейде бар, хөй солун чүүлдерниң бирээзи болганы магатчок. А меңээ ол шуут аңгы делегей ышкаш са-гындырды. Хүрээниң девискээринге кижик ала-чайгаар оожургап, сагыш-сеткил ханып, мага-ботче онзагай, хуулгаазының күштер сингип, арыгланып чиигей берген ышкаш болур, экизин канчаар ону. Ол хире эпиг арга турда лама-башкы-биле ужуражып, тарина номчудуп, тейлеп алыр дээш экскурсиядан аңгыланып алгаш, бир бажыңчыгашка кирип келдим. Ында башкы-биле Тывага өөрөнгөн аайым-биле: «Экии, баш-кы!» — деп мендилежиримге: «Кым дидиңер?» — деп айтырды. «Орус дылда «Учитель» дээн тыва сөс-түр, ийин» — дээримге: «Оо, солун-дур. Маңаа өөрөнип турган тыва оолдар каш хүн бурунгаар чана бердилер. Кончук-даа кызымаккай, чүткүлдүг улус» — деп оларны мактады. Ном-судур соонда башкы-биле байырлашкаш үнүп кээримге, өөрүм шагда автобустарда олурупкан: «Чаңгыс силерни манал турдувус азы маңаа хуурактап артып каар дээн кижик боор бе? деп бодадывыс ыш-кажыл» — деп баштактандылар. Хү-рээден дедир ээпкеш, «Алтаргана» дээр кафеге доктаап дүштедивис. Өг хевирлиг оран-саваның дөрүндө Чингис-Хааның омур-хевирин сиил-бип чураан хем хевисти азып каан, а долгандыр куштар болгаш черлик дириг амытаннар дүрзүлери тургус-кан. Бир-ле тывызыксыг, чамдыкта сезинчиг-даа... Аңаа хойнуң чымчак

«Төрээн чуртун төөгүп берем» мөөрейге

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ ЧУРУМАЛЫ — СЕТКИЛИМНИН КААЗЫ-ДЫР

«Төрээн черим чурумалы — сеткилимниң каазы-дыр» деп шак бо сөстөр-биле ажылымны эгелээр-дир мен. Кандыг чурумалдар? Сеткилимниң каазы чүдөл? Бо айтыргларга мээң ажылым харыны бээр боор деп идегедим.

Төрээн чурт, төрээн чер, булуң, ооң каас-чараш бойдузунуң чурумалдары кижилерни өөртүп, чалгынналдырып чоруур. Мен бичимден тура ачамны эдерип чорааш, төрээн черимниң каас-чараш чурумалдарын көрүп, сонуургап келдим. Ачам — аныяк-өскенге төрээн чуртунуң төөгүзүн, ооң алдарлыг кижилерин, оларның эрткен оруктарын төөгүп берип чораан бир онзагай киж, партияның, күш-ажылдың хоочуну, тылдың солдады. «Бөгүнгү амыдырал — даартагы төөгү-дүр ол» — деп чагып чораан. Ооң солун чугаалары, амыдыралчы ужурулары мээң сагыш-сеткилимниң бир булуңун ажыдып, төрээн черимниң эң чараш чурумалдарын сонуургап, ооң дугайында ажылды кылып, шинчилел

31-ге чедир, чөпшээрелдиг аңнап, балыктап болур. Мында аңнар сегиртир тускай девискээр база бар.

Үстүү-Узук даа. Ооң чанында өске хаялардан аңгыланым көстүп чыдар улуг даш бар. Хевириниң аайы-биле ону «Мавзолей» деп аңчылар, малчыннар адап каан. Көөргө-ле, ээн турар ышкаш кылдыр көстүр черлерде малчыннар, хуу кижилер амыдырал-чурттап чоруурлар.

Улуг-Буёк. Хуу арат Ондар Олег Норбуевичиниң чайлаа мында. Арыг агаарлыг чайлаанда мал-маганын өстүрүп азыравышаан, аң-меңниг, балык-байлаңныг черде аал-оранын ээлеп орат езулуг-ла тыва киж.

Мында чер, булуң бүрүзү аттыг, төөгүлүг. Чайын суу курттуг боорга, ону Курттуг-Суг деп адап каан чер база бар. Улуг-Аът-Одуруу (орун), Бичии-Аът-Одуруу деп черлерниң баарында Хемчик кыдында Мыкылай чайлаа бар. Даржай Мыкылай дээрге шаанда Шанчының малчыны чораан. Ол ам чок,

Чер аразы ырак, берге боорга, ону ында хөөржүткен. Ол-ла хевээр ол черни Хөөрлүг Берт-Хая дээр апарган. Дээрде сылдыстар, ай-хүн безин мээң бо чурумалдыг черлеримге өөрүшкү-маңнайны белекке берип, чылдың аңгы-аңгы үелеринде хүннүн янзы-бүрү кезектеринде сагыш-сеткилге артып каар «кино-чурукту» сөңнээр. Ылаңгыя эртенги даң хаязында Хаа-Хаан кырында ай биле сылдысты көөрге, онза чурумал, сеткилдин каазы. Хаа-Хаанниң кырында үнө бээрге, ыракта Баяжы көстүп чыдар. Бөзүргей, кадыр-кадыр хаяларлыг боорга, Кодур-Чүрек-Аксы деп адап каан чер база бар. Ынчангаш, Шанчы-Аксындан Алды, Үстүү Сайырлар аразындан чурумалдыг черлер-биле силерни таныштырдым. Бо дээрге Тыва черниң, ооң чонунуң турлаа, чайлаа, кыштаа. Чер бүрүзү кижилер-биле быжыг холбаалыг, оларның изи оран-тандыда сиңниккен, кандыг-ла-бир төөгүнү чугаалап турар болгаш киж бойдузун төлү деп чүвени бадыткап турар. Шак мындыг

чурумалдар кайы хөй. Ынчалза-даа бүрүзүнүң ынак булуңу өскелерден ыла онзагай, сеткилдин каазы болур. Төрээн чараш-каазы, катап-татынмас чурумалы кижиниң сагыш-сеткилин арыг-чаагай агаары-биле айдызап чыгар. Бо чараш, сеткиливисти каастап чоруур малдар ис чок читпезин, кезээде арта бодаар болзувусса, ону камнап, хуу камгалаар ужурулуг бис.

Ажылымны мындыг одуруглар доостум:

Төөгүнүң изи арткан
Төрээн черим делгемнери
Алдын, мөңгүн садып четпес,
Аксым кежи — Тыва черим.

Ынчангаш үе-чергемни тоолда
Тыва чуртувустун булуңнарынче аян-кылып, чурт-шинчилел ажылын чоруду-динмес чажыттарны ажыдарынче кыйып

Мария ХУНАЙ

ажылын өөреникчилерге өөредиринге улуг идигни берген. Төрээн черинге ынак болзуң-за, сеткилин ак, арыг, каас болур. Онзагай ораным, таңдыларым, дагларым дугайында силерге сонуургадыв.

Тываның төөгүлүг, ырга кирген хемнериниң бирээзи — Хемчик.

Талыгырдан ырлап баткан Хемчик хемниң Тааланчыг уян үнүн Идик-Хончаа

дыңнадым-даа.

Күскү бойдуз ону чаптап суйбааны дег, Көгөргөргөн Танмалыкка бөгүн келдим.

Бо одуруглар хөинү чугаалап турар — төрээн черим каас-чараш чурумалы болур Танмалыкка төртүтүнгөн. Маңаа бистиң чаңгыс чер-чурттуувус, чоргааралывыс С. К. Шойгу чылдың-на аңаа кээп, ынак Тывазының тайга-тандызынга чал-барып, ооң агаар-бойдузун тынып ап чоруур. Ам бо булуңунуң чурумалдары-биле база ооң төөгүзү-биле таныштырайн.

Хемчикти кежир аскаң ыяш көвүрүгүнүң ол чартыында — Танмалык тайгазы. Оон ыңайлаарга, Улуг Хаа-Хаан, Улуг Идик-Хончу (девискээрни көөрге, идик хончузунга дөмей боорга, ыңчаар адаан), ооң чанында чарык черни Үтүг-Хая дээр. Ооң чарыынга туруп алгаш көөр болза, Хемчик көстүп чыдар. Ооң ында Межел. Бо девискээр чылдың аңгы-аңгы үелерде эң-не чараш болгаш чурукчуларның ажылдарынче бо-ла кире бээр. Идик-Хончу аксында көвүрүгнү кешкеш, ол чарыктын мурнуу чүгүнчө көөрге, ийи көжээлиг базырык бар. Ону өөренип, шинчилел ажылын чорудар болза, амыдыралдың бир чажыдын тып болур арга бар. Бо онзагай черлерге аңнаары, балыктаары хоруглуг. Ынчалза-даа сезоннуг үелерде, сентябрь 1-ден декабрь

«кызыл-дустай» берген дээр. Үстүү, Ортаа сайырларда Чуглур-Көшкөзи деп төөгүлүг чер бар. Ооң төөгүзү мындыг: бир аңчы аңнап чорааш, бажы дескине бергеш, оон чулуп баткан. Ол аңаа чок болган. Ынчангаш ол черни чон Чуглур-Көшкөзи деп адай берген.

Хемчиктин ол чарыында Кызыл-Саяктын Ортаа-Чарык-Аксынга балыкчылар бо-ла келир. Хевириниң балыктын хөй чыгылыр чери бар ышкаш. Хемни кежерде безин чон тускай черни тып ап, кежигни кылып алыр, чоннун чоон оруу болур кежигни изеп каар. Ындыг кежиглерниң бирээзи — арат Олег Ондарның кежи. Ал-Шум, Шом-Шум девискээри, ону кежээ көөрге, тоолда дег чараш. Доскаарлыг-Чарык-Аксы, Бөш-Даг... — бо малчыннарның чайлаглары.

Хемчиктин бетин чартыында Дыйлаң-Орук деп чер бар, олап араттар Улуг Хаа-Хаанниң кырында кыштаглап үнөр, Шанчы-биле аргыжар оруу база ол бооп турар. Чадаг азы аъттыг аргыжар. Хаа-Хаанниң аргалыг чарыынга те-чуңма чайлаар, төрээн чериниң бойдузунга таалап, чөмзиг оюдунга семирп, көвүдөп, доругуп өзүп турарлар. Бедик-Кожгар чазын бир-ле тоолда дег өкпөң өңнүг хевин кедиптер, чаражын чүү дээр! Мыйгак-хараган чечээ ону шыа ап, тааланчыг чыдын чажыптар. А Хөөрлүг Берт-Хая дужунда Хемчиктин балык-байлаңы күзүн безин дыка хөй боор, ылаңгыя ында белдер чоргаар эштип чоруурлар. Ол черни чүгө Хөөрлүг Берт-Хая деп адааныл? Кадыр-берт хаяларлыг, туругларлыг бо черден бир аңчы кончуг семис те адып алгаш, оозу аар боорга, сөөртүп алгаш бадып олурда, оозунуң ыргак мыйызы аңчының балдырынга ызыртыгаш, чулуп баткан.

Хунай-оол Мария Романовна — Чаа-Хөл суурнуң Сат Шулуу башкызы. Ол — РФ-тин, ТР-ниң алдарлыг башкызы, «Күш-ажылды хоочуну» деп аттарның эдилекчизи. Тываның онзагай чараш булуңун төөгүзүн бижи, нептередип, төлевилелдерни тургузуп чоруур турист башкы. «Чырык күзел» турист бөлүктүн удуртукчузу. Тыва черивисти чаражын сеткилинден көргүзүп, аңаа шүлүктөрни бараалгадып сүрүр. Республика чергелиг «Тос эртин» деп мөөрейниң киржикчизи. «Будданың оттушкуну» деп төлевилелдин автору, делегей чергелиг ийиги турист форумнун киржикчизи, аныяктарның дагдыныкчысы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Республиканың Конституция судунун судьялары албан-дужаалче кандидаттарны шилиир талазы-биле конкурстун дугайында

13 чылдың январь 4-те «Тыва Республиканың Конституция судунун дугайында» 10 ВХ-1 Тыва Республиканың Конституция судунун 10 чүүлүнүн дүрүмнерин дүнгени езугаар Тыва Республиканың Конституция судунун составын тургузарда арлыг болурун хандыраары-биле Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлү-кезээниң «л» пунктузунда көрдүнген эргелерни боттандыраар сорулга-биле дырым болза:

1. Тыва Республиканың Конституция судунун судьялары албан-дужаалче кандидаттарны шилиир талазы-биле конкурстун дугайында коштунган дүрүмнү бадылаар.
2. Бо чарлык албан-езузу-биле ат салган хүнден эгелеп күштүг.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2013 чылдың июль 3
№ 153

Тыва Республиканың Баштыңының 2013 чылдың июль 3-те № 153 Чарлы-биле бадылаан

Республиканың Конституция судунун судьялары албан-дужаалче кандидаттарны шилиир талазы-биле конкурстун дугайында дүрүм

Бо дүрүм Тыва Республиканың Конституция судунун судьязы (судьялары) алкаалче кандидатты (кандидаттарны) талазы-биле конкурсту (дараазында курс) эрттиреринин чурумун, байдалга хуусааларын тодараттыр.
Бо дүрүмнү Россия Федерациязының Конституциязынга, федералдыг хоойлулар-а Республиканың Конституциязынга, республиканың 2003 чылдың январь 10-дундагы «Тыва Республиканың Конституция судунун судьязы албан-дужаалче конкурстун дугайында» № 1300 Конституция дугайында дүрүмнү ажалдап кылган.
Федералдыг хоойлуларга база Тыва Республиканың хоойлуларга тургускан негизге дүжүп турар Тыва Республика-а Конституция судунун судьязы база про-ал доктаамал үндезинге судьяның эзин күүседип шыдаар кандидатты и конкурстун сорулгазы болур.
Тыва Республиканың Конституция су-удьязынга Россия Федерациязының ызы:
5 хар четкен;
ээди юридиктиг эртем-билигилг база тиг мергежилдинг 5 чылдан эвээш ыл стажтыг;
ки мөзү-бүдүштүг;
рге-хоойлу адырында бедик билиг-илгилг деп билдингир апарган;
кагбаан база төндүрбээн кеземче-аштыкы күрүнениң хамаатызы эвес ссия Федерациязының хамаатызы и күрүне девискээринде доктаамал турар азы түр үеде чурттаар эргезин ан документилер;
ылдап шыдаас азы ажалдаар арга-зыгаарлыг деп суд шийтири чок;
коголизмден, наркоманиядан, ток-ядан, хоочураан болгаш үр болу-сихиктиг саймааралдан эмнедип тур-е наркология болгаш психоневро-спансерлерининг учедунда турбайн-за судья кижинин бүрүн эргеле-едиринге шаптыктаар аарыглар чок-урлуг.
нкурсту Тыва Республиканың Баш-тургусканы конкурс комиссиязы-стап эрттирер.
рс комиссиязы бодунун ажал-чору-Россия Федерациязының Конститу-федералдыг хоойлуларга, Россия-ызының өске-даа эрге-хоойлу ак-а, Тыва Республиканың Консти-а, Тыва Республиканың Хоой-а, бо дүрүмге база Тыва Респуб-өске-даа эрге-хоойлу актыларынга-рудар.
с комиссиязының хуралында оон-иң үштүн ийи кезин кижип турар-рун эргелиг деп санаар. Конкурс-ының кежигүннерининг хөй үнүн-кыны-биле конкурс комиссиязы-ири хүлээп алдынар. Конкурс ко-ың хуралы кажан болурун конкурс

- комиссиязының даргазы тодараттыр.
Комиссияның шийтиринг протоколга долдурар болгаш конкурс комиссиязының даргазы, секретары база ол хуралга олур-жуп турган конкурс комиссиязының кежигүн-нери атты салыр.
6. Конкурс чарлаарының дугайында шийтиринг Тыва Республиканың Баштыңы шийтирилээр. Тыва Республиканың Баштыңы-ның даалгазы-биле Тыва Республиканың Конституция судунун судьязы албан-дужаал-че конкурс эртерининг дугайында база кан-дидаттарның дугайында санал-оналдарны (дараазында — санал-оналдарны) база кон-курска киржир кордакчылардан документил-нери хүлээрин республиканың «Шын» биле «Тувинская правда» солуннарга конкурс комиссиязы парладыр. Санал-оналдарны болгаш документилерни хүлээп алырының хуусаазы он беш хонуктан эвээжевес ужу-луг.
 7. Конкурсту эрттирерининг болгаш са-нал-оналды хүлээп алырының чарлалынга дараазында чүүлдерни айтыр:
1) санал-оналды болгаш документилер-ни хүлээп алыр черининг адреси болгаш үе-шагы;
2) конкурста чарлаттыг Тыва Респуб-ликаның Конституция судунун судьялары ал-бан-дужаалдарже хостуг олуттарның саны;
3) санал-оналды болгаш документилерни хүлээп алырының хуусаазы;
4) Тыва Республиканың Баштыңыне са-нал-оналын чорудуп болур эргелиг субъек-тилерни;
5) конкурска киржири-биле дужаар доку-ментилерининг саны;
6) Тыва Республиканың Конституция су-дунун судьязы албан-дужаалче кандидатка тургузар негелделер.
 8. Тыва Республиканың Конституция су-дунун судьязы албан-дужаалче кандидат-тарның дугайында санал-оналды Тыва Рес-публиканың Дээди Хуралының (парламенти-зининг) депутаттары, Дээди суд органнары, республиканың юридиктиг ведомстволары болгаш эштежилгелер Тыва Республиканың Баштыңыне кирип болур.
 9. Тыва Республиканың Конституция су-дунун судьязы албан-дужаалче кандидат ду-гайында санал-оналды кирирде:
Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизининг) депутаттарындан — Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парла-ментизининг) чогуур депутаттарындан бжи-мел дилег-биле;
Тыва Республиканың Конституция судун-дан — Тыва Республиканың Конституция су-дунун шийтири-биле;
дээди суд органнарындан — ниити хурал (конференция) протоколундан ушта бижил-ге;
республиканың юридиктиг ведомстволар болгаш эштежилгелерден — ниити хурал (кон-ференция) протоколундан ушта бижилге;
Санал-оналды депутаттар, удуртукчузу

- ат салыр ийикле азы бо пунктуда айтыканы-биле кандидатураны саналдап субъектининг удуртукчузунун албан-хүлээлгезин албан-езузу-биле күүседип турар кижип атты салып, чогуур таңма-биле бадыткаар (депутаттарның дилег бижинден аңгыда).
10. Бо дүрүмнүн 9-ку пунктузунда айты-тынганы-биле конкурска киржир субъекти-лер конкурс комиссиязынга дараазында до-кументилерни кирир:
1) конкурска киржир кордакчының хостуг хевирге бижээни хууда билдиришкени;
2) Россия Федерациязының хамаатызы-ның партортунун хоолгазы азы ону солаан документ (паспорттун бодун документилерни дужаап турар үеде конкурс комиссиязынга көргүзүп болур);
3) бодунун холунун үжүү-биле долдур-ган болгаш адын салган Россия Федерация-зының Чазаның 2005 чылдың май 26-да №667-р айтышкыны-биле бадылааны хе-вирининг анкетазын, фото-чуруктарны кожар;
4) эргежок чугула профессионал эртем-билиин, ажал стажын болгаш квалифика-циязын бадыткаан нотариуска азы ажалдап турар черининг (албан черининг) кадрлар ал-банының шыңзыткан документилерининг хоол-галары;
5) судья албан-дужаалга киреринге шап-тыктыг аарыгларның хамаатыда чогуун дугайында документ (медицина албан черининг справказы);
6) кордакчының күш-ажылчы (албан-хаакчы) стажындан (бар болза) сөөлгү беш чылдарда ажалдап турган черинден (албан черинден) характеристика;
7) кордакчының төндүрбээн болгаш доо-зулбаан шийтелдинг чогуун бадыткаан доку-мент;
8) Тыва Республиканың Баштыңының 2009 чылдың декабрь 1-де «Тыва Респуб-ликаның күрүне албан-дужаалдарында дакпыр-лап киреринге кордап турар хамаатыларның база Тыва Республиканың күрүне албан-ду-жаалдарыне киреринге кордап турар кижил-ерининг орулгаларының, өнчү-хөреңгизининг болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгалыг хү-лээлгелерининг дугайында дыңадыгларны бээрининг дугайында» № 266 чарлы-биле бадылааны майыкка кордакчының бодунун орулгаларының, өнчү-хөреңгизининг болгаш өнчү-хөреңги талазы-биле хүлээлгелерининг дугайында база ол ышкаш кордакчы кижининг өөнүн иштининг (өөнүн ээзининг) база назы четпээн уругларының орулгаларының, өнчү-хөреңгизининг болгаш өнчү-хөреңги та-лазы-биле хүлээлгелерининг дугайында дың-надыг;
9) документилерде берген амы-хууда дыңадыгларны сайгарып көөрүнге болгаш хынаарыга чөпшээрелди берген дугайында билдиришкени.
- Кордакчылар комиссияга судья албан-ду-жаалга негелделерден профессионал арга-дуржулгазын болгаш билиглерин, ажал-хе-рекчи болгаш хууда шынарларын бадыткаан өске-даа документилерни кирип болур.
11. Конкурска киржиринге чугула доку-ментилерни хүлээрин болгаш хынаарын кон-курс комиссиязының секретары чорудар.
 12. Дараазында таварылгаларда кордак-чыны конкурска кирибес:
1) чарлалда айтылган хуусаа эрте бер-генде документилерни дужааган болза;
2) бо дүрүмнүн 10-гу пунктузунда айты-тынганы документилерни кирибээн болза;
3) Тыва Республиканың Конституция су-дунун судьязы албан-дужаалга кандидатка, судьяның эрге-байдалыга тургускан негел-делерге дүүшпес болза;
13. Конкурсту киржикчилерининг профес-сионал деңгелин, оларның хууда болгаш ажал-агыжы шынарларын үнелеп түңнээр. Конкурсту эрттирер тура конкурс комиссия-зы конкурстун киржикчилерининг кириге-ни эртемининг, күш-ажыл (албан) стажының

- дугайында болгаш өске-даа документилер-ге даянып үнелелди бербишаан, конкурстун киржикчилерининг профессионал болгаш амы-хууда шынарларынга үнелел бээрининг аргаларын федералдыг хоойлуларга база Россия Федерациязының өске-даа норма-тивтиг эрге-хоойлу актыларында даянып чо-рудар. Конкурсту эрттирер тура конкурс ко-миссиязы кордакчыларның кириген медээле-рининг шынын хынаар. Ындыг таварылгада комиссия күрүне органнарындан болгаш тус чер бот-башкарылга органнарындан, органи-зациялардан чогуур дыңадыгларны болгаш документилерни айтыраар эргелиг.
14. Конкурсту эрттирер тура Россия Фе-дерациязының Конституциязы база феде-ралдыг хоойлуларга база ол ышкаш Тыва Рес-публиканың Конституциязы болгаш Тыва Республиканың хоойлуларында көрдүнгени езугаар конкурс киржикчилеринге дең эргени магадылаар.
 15. Конкурс комиссиязы бодунун ажалын организааттап, санал-оналдар болгаш доку-ментилерни хүлээп алырының хуусаазы доо-зулган хүнүн соонда он хонуктан орайтат-пайн конкурс комиссиязының шийтиринг хү-лээп алыр.
 16. Тыва Республиканың Конституция су-дунун судьязы албан-дужаалче кандидаттар-ны шийтирининг дугайында конкурс комис-сиязының шийтиринг ажык ийикле азы кон-курс комиссиязының кежигүннерининг чажыт бадылаашкыны-биле эң-не хөй үнүн алга-нындан конкурс комиссиязының шийтири хүлээп алдынар. Бир эвес Тыва Респуб-ликаның Конституция судунун судьязы албан-дужаалче конкурс шийилгезин эрте берген кордакчыларның саны хостуг олуттардан көвүдей бээр болза, конкурс комиссиязының кежигүннерининг эң-не хөй үнүн алган кир-жикчини конкурс шийилгезининг тилекчизи деп санаар. Бир эвес үннер саны деңгежи бээр болза, конкурс комиссиязының даргазы шийтирилгил үнүн бээр.
 17. Конкурсту эрттиргенининг түнелинде конкурстун киржикчилерининг чангызы-даа конкурс комиссиязының кежигүннерининг чогуур санын албайн барган болза, конкурс комиссиязы конкурстун киржикчи бүрүзүнче дыңадышкыны чорудуп, Тыва Респуб-ликаның Баштыңыга катап база конкурсту эрт-тирер дугайында саналды кирир.
 18. Конкурс комиссиязының бадылааш-кынының чогуур хевир-биле долдуртунган түнелдерин база конкурстун түнелин Тыва Республиканың Баштыңыне сайгарары-биле кирир.
 19. Конкурстун киржикчининг конкурс төнгөн хүнүн соонда ийи неделяның дур-гузунда конкурстун түнелдерининг дугайында бижимел дыңадышкыны чорудар. Конкурстун түнелдерининг дугайында Тыва Республиканың албан-езузу дараазында адресиг порталыга салыр: www.gov.tuva.ru.
 20. Тыва Республиканың албан-езузу дугайында конкурстун түнелдерин албан-езу-биле салган хүнүн соонда конкурс ши-лилгезин эртпейн барган кордакчыларның документилерин бижимел билдиришкенинге даянып бир ай дургузунда эгидип бээр. Ол үе эрткен соонда ол документилерни Тыва Рес-публиканың Баштыңының Администрациязы база Тыва Республиканың Чазаның аппара-дының күрүне албаны болгаш кадрлар кур-лавырының айтырыгларының талазы-биле департаментке шыгжаар.
 21. Конкурска киржири-биле чарыгдан чарыгдалдарны конкурстун киржикчизи боду дуглаар.
 22. Конкурс комиссиязының организас-тыг болгаш материал-техниктиг хандырыл-га ажал-чорудулгазын Тыва Респуб-ликаның Баштыңының Администрациязы база Тыва Республиканың Чазаның Аппарадынга дагзыр.

ЧАРЛАЛ

Республиканың Конституция судунун судьязы албан-дужаалче кандидаттар шилиир талазы-онкурс комиссиязы Тыва Республиканың Конституция судунун судьязының ийи хостуг олуду барын дыңнатпышаан, документилер хүлээп алырын чарлап тур.

ментилерни 2013 чылдың август 19-тун (ол хүн .00 шакка чедир дараазында адреске хүлээп алыр: Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чульдун кудум-кың 18, каб.319-6.
арын идип үндүрер кандидаттарның дугайында до-ни 2003 чылдың январь 4-те «Тыва Республика-а Конституция судунун судьязы албан-дужаалче кан-дидаттарны шилиир талазы-биле конкурс

кезээнде айтылганы-биле бодун идип үндүрер эргелиг субъектилерден хүлээп алыр. («Тувинская правда», 2013, январь 14).
Бодун идип үндүрер эргелиг субъектилерден кан-дидаттар Тыва Республиканың Баштыңының 2013 чылдың июль 3-те № 153 дугаарлыг чарлы-биле бадылааны, Тыва Республиканың Конституция судунун судьялары албан-ду-жаалдарже кандидаттарны шилиир талазы-биле конкурс

дугайында дүрүмнүн 10-гу пунктуда айтылган документи-лер даңзызы езугаар конкурс комиссиязыне шупту доку-ментилерни кирир. («Шын», 2013, июль 27).
Республиканың Баштыңының 2013 чылдың июль 3-те 153 дугаарлыг чарлы-биле бадылааны Тыва Респуб-ликаның Конституция судунун судьялары албан-дужаалдар-же кандидаттарны шилиир талазы-биле конкурс дугайында дүрүмнүн 4-ку пунктузунда көрдүнген негелделер езугаар Тыва Республиканың Конституция судунун судьязы албан-дужаалче кандидатка негелделерни салыр. («Шын», 2013, июль 27).
Тыва Республиканың Конституция судунун судья-лары албан-дужаалдарже кандидаттарны шилиир талазы-биле конкурс комиссиязы.
2013 чылдың июль 29.

хүндэдгээрээ болж буй болур. Айыттыгсан саннары болгаш өске-даа фак
цнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.